

Inleiding

De gemeente Enschede vindt het van belang een waardenstelling op te stellen voor de deels meer dan 100 jaar oude wijk Pathmos. De uitkomst van die waardenstelling vormt de basis voor het borgen van de cultuurhistorie in het nieuwe bestemmingsplan.

Het doel van deze cultuurhistorische verkenning en waardenstelling is o.a. om de ontwikkelingsgeschiedenis van de wijk te beschrijven in chronologische volgorde. Daarnaast besteedt de notitie aandacht aan de persoon A.H. Op ten Noort in relatie tot belangrijke stedenbouwkundige ontwikkelingen in Enschede in het begin van de 20ste eeuw. Hij is in zijn tijd een typische representant van een kleine groep hoogopgeleide mensen, die “aanzette tot de verheffing van den arbeider”.

Hoofddoel van deze notitie is het objectief vastleggen welke delen van de buurt behoudenswaardig zijn, los van gebruikersbelangen en/of financiële overwegingen. Het onderzoek richt zich op de ensemblewaarde van het complex, de kwaliteit van de individuele woningen en de inrichting van de openbare ruimte. Zo wordt de wijk Pathmos afgepeld, de wel/niet te behouden delen beschreven en de mate van waardering nader gemotiveerd.

De notitie sluit op pagina 39 af met een aantal conclusies en aanbevelingen.

Gebruik is gemaakt van het gemeentearchief van de gemeente Enschede. Niet alleen de bouwdoSSIERS per straat zijn gelicht; ook gedenkboeken, beknopte beschrijvingen, perspublicaties en ander materiaal zijn geraadpleegd. Tevens is uitgebreid met een aantal bewoners gesproken, die decennialang gewoond hebben in deze buurt.

Navraag bij Op ten Noort Blijdenstein in Utrecht - een architectenbureau sinds 1919 met A.H. Op ten Noort als grondlegger – maakt duidelijk dat zij geen archiefstukken hebben uit die vroege periode.

Pathmosplein richting Spinnerstraat

Hoofdstuk 1 - De ontwikkelingsgeschiedenis van de wijk Pathmos

Voor de snel groeiende bevolking worden in de periode tot de Tweede Wereldoorlog nieuwe stadswijken gebouwd: het Pathmos, het Zeggelt, Laares, Perik, Zwik, Horstlanden en Veldkamp. De bouw van de wijk Pathmos start in 1914 en is ontworpen volgens de modernste inzichten uit die tijd over een "tuinstad"; naar plannen van architect W.K. de Wijs en de directeur van Gemeentewerken A.H. op ten Noort. De formele opdrachtgever is de in 1907 opgerichte Vereniging de Volkswoning. De wijk heeft een grote ruimtelijke kwaliteit met een besloten karakter. Er zijn negen basistypen woningen gebouwd in 89 varianten. De stedenbouwkundige opzet omvat winkels, scholen, pleinen, een badhuis, een wijkcentrum, groenvoorzieningen en diverse poortdoorgangen. Centraal punt is het Thomas Ainsworthpark. De ontwikkelingsgeschiedenis van een wijk verhaalt de sociale en maatschappelijke betekenis van een complex woningen. Het is de geschiedenis achter de stenen, geeft kleur aan de huizen en vertelt in dit geval hoeveel mensen hun hart verpand hebben aan de wijk Pathmos. Die belevingsgeschiedenis vertegenwoordigt een belangrijke intrinsieke waarde. Het gemeentearchief in Enschede bevat tal van documenten, die daar uitdrukking aan geven. Ook de interviews met een drietal personen illustreert, hoe graag mensen in deze buurt wonen.

1907 - 1913 eerste jaren van bouwvereniging “De Volkswoning”

Met de oprichtingsvergadering van de bouwvereniging De Volkswoning op initiatief van burgemeester Edo J. Bergsma op 4 januari 1907 begint in Enschede de gestructureerde bouw van arbeidershuizen. Als lid van De Volkswoning treden 20 firma's, één arbeidersvereniging en 6 particulieren toe. Het startkapitaal bedraagt 21.900 gulden. Meteen na de oprichting worden de eerste plannen gemaakt. De Volkswoning bouwt in 1908 aan de Roomweg 129 woningen en aan de Kuipersdijk in 1909 92 woningen. In 1910 volgen 61 woningen aan de Goolkatenweg en 43 aan de Plumstraat. In alle gevallen is gekozen voor het type A-woning; een blok van 2 met een gezamenlijke mansardekap. Een wereld van verschil met de primitieve afdakswoning.

De ernstige woningnood noopt tot meer en omvangrijker plannen. Enschede telt op dat moment 36.000 inwoners en de huisvesting is een grote zorg. Voor dat doel wordt het werkkapitaal van De Volkswoning verhoogd tot 100.000 gulden via een bijdrage van het rijk. Meteen daarna start de bouw van 2 complexen aan de Wooldriksweg en op het terrein aan de Hengeloschestraat; later de buurt Plein West-Indië genoemd. De bouw van de buurt Plein West-Indië start in 1912. Voor A.H. Op ten Noort is dit de eerste mogelijkheid om te stoeien met 3 typen woningen in een buurtje met een school, winkels, een plein en een park. Een voor die tijd bijzonder vooruitstrevend project met zelfs een directe aansluiting op het gemeenteriool. In de loop van 1913 worden de 2 complexen opgeleverd. Het Gedenkboek uit 1932 schrijft afsluitend over die oplevering: “doch van een vermindering van den woningnood viel nog weinig te bemerken”. Grotere bouwprojecten zullen volgen.

1914 - 1922 bouw van de eerste 974 woningen

De Volkswoning heeft intussen een stuk grond gekocht tussen de Haaksbergerstraat, de Dennenweg en de Usselerweg. Daar moet de wijk Pathmos verrijzen. Patmos zonder H is een bijbelse figuur, een Grieks eiland in de Egeïsche Zee en het betekent verbanningsoord. Het verhaal gaat dat de wijk vernoemd is naar de oude buitenplaats van H.A. van Heek en dat de

beginletter van zijn achternaam erin geslopen is. Gemeente en woningbouwvereniging werken goed samen. Net als de buurt Plein West-Indië kent de wijk verschillende typen woningen, een aantal voorzieningen en de wijk wordt eveneens aangesloten op de gemeentelijke riolering; een voor die tijd enorme innovatie. De gemeente is verantwoordelijk voor de opzet en stedenbouwkundige structuur van Pathmos. De onderstaande blauwdruk bewijst dat de wijk als totaal ontworpen is. De Volkswoning is belast met de uitvoering middels een opgericht bouwbureau.

Eerste blauwdruk van Pathmos, gedateerd 1914, uit het Stadsarchief van Enschede

In augustus 1914 zou de aanbesteding plaatsvinden. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog leidt tot uitstel. Op een later moment besluit De Volkswoning in eigen beheer toch 159 woningen te bouwen. In de zomer van 1915 vindt de oplevering plaats.

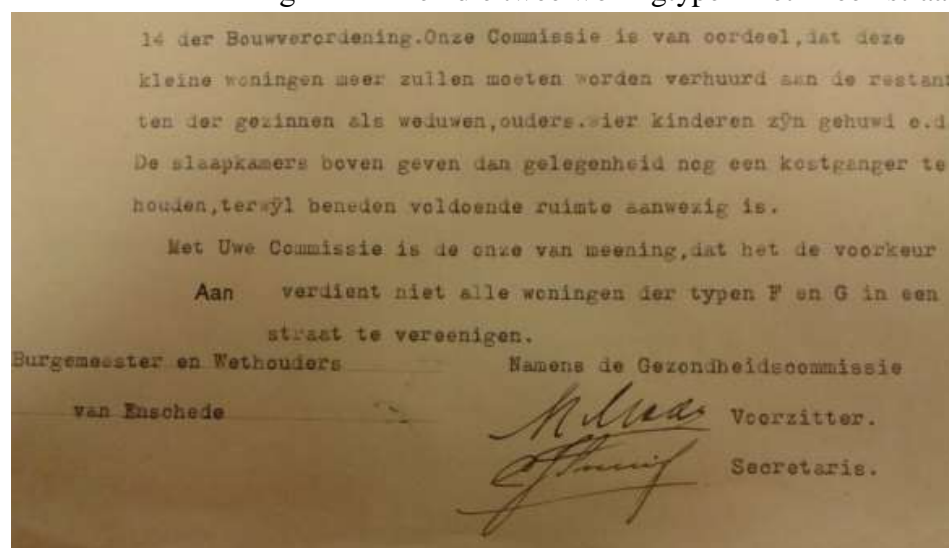

Bestek eerste bouwstroom

Blauwdruk eerste bouwstroom in het meest zuidelijke deel

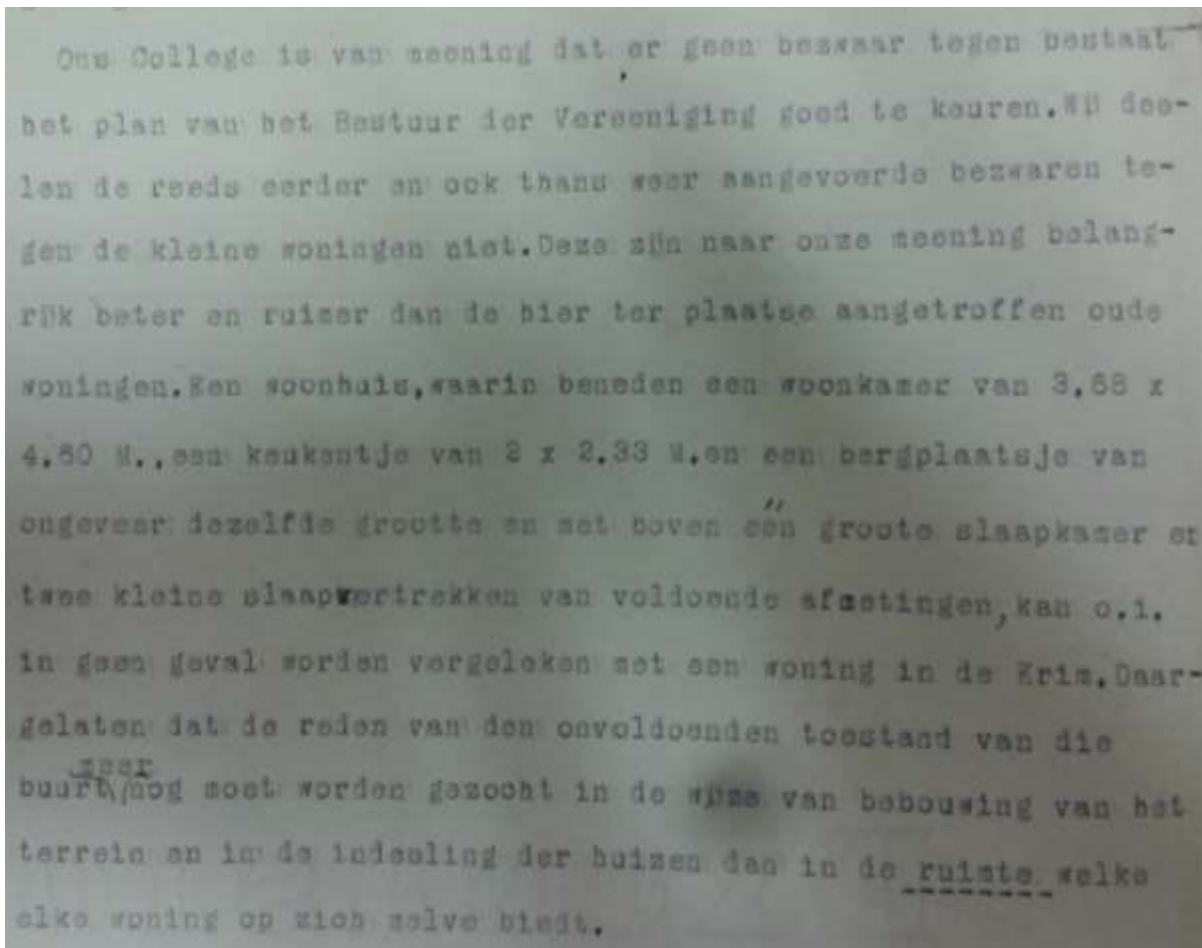
De dreigende oorlogssituatie en daarmee samenhangende materiaalschaarste maakt dat de bouw van Pathmos in vier bouwstromen is opgeknipt. Zo is onvoldoende lijnolie beschikbaar en de kwaliteit van het portlandcement vaak te slecht. Gebrek aan kolen zorgt ervoor dat stenen gebakken moeten worden in houtgestookte ovens, waardoor de stenen van mindere kwaliteit zijn. Bijzonder is dat De Volkswoning, gemeente Enschede, het Staatsstoezicht op de Volksgezondheid en de Gezondheidscommissie Enschede elkaar goed informeren over de bouwplannen en dat constructieve opmerkingen positief worden gewogen.

In 1915 start de voorbereiding voor de tweede bouwstroom; die woningen sluiten noordelijk aan op het eerste bouwdeel en reiken tot de lijn ter hoogte van de Weverstraat/ Pathmosstraat. De Gezondheidscommissie pleit ervoor de kleinere woningen van type F en G te bestemmen voor “restanten der gezinnen” en die twee woningtypen niet in één straat te verenigen!

Afsluitende tekst met 2 verzoeken van de Gezondheidscommissie.

Op 18 oktober 1915 behandelt de raad de voorgenomen bouw van de tweede groep van 244 woningen. Omdat de verhuur van de grotere woningen bij de eerste groep tegenvalt, wordt door B&W voorgesteld om zelfs nog meer woningen van het type F en G (= kleinere type woningen) te bouwen. De raad is niet geheel overtuigd en vraagt zich af of de openbare ruimte niet wat soberder kan, "zodat meer weelde in de woningen komt". De burgemeester neemt daar met verve afstand van en motiveert de keuze van B&W als volgt:

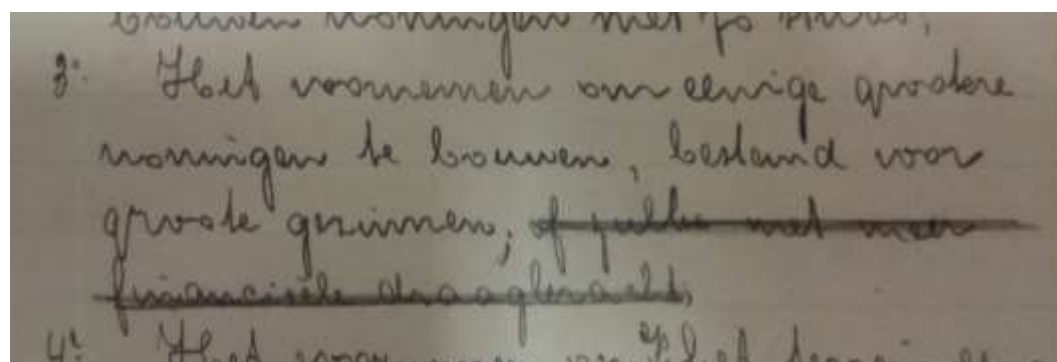

Ons College is van meening dat er geen bezwaar tegen bestaat het plan van het Bestuur der Vereeniging goed te keuren. Wij deelen de reeds eerder en ook thans weer aangevoerde bezwaren tegen de kleine woningen niet. Deze zijn naar onze meening belangrijk beter en ruiser dan de hier ter plaatse aangetroffen oude woningen. Een woonhuis, waarin beneden een woonkamer van 3,68 x 4,50 M., een keukentje van 2 x 2,33 M. en een bergplaatsje van ongeveer dezelfde grootte en met boven een groote slaapkamer en twee kleine slaapkamertrekken van voldoende afmetingen, kan o.i. in geen geval worden vergeleken met een woning in de Krim. Daar gelaten dat de reden van den onvoldoenden toestand van die buurt, ¹⁹¹¹ nog moet worden gezocht in de wijze van bebouwing van het terrein en in de indeling der huizen dan in de ruimte welke elke woning op zich zelve biedt.

Uit het verslag van de raadsvergadering van 18 oktober 1915

Burgemeester Edo J. Bergsma wijst met name op de gebrekkige kwaliteit van de afdakswoningen op de Krim en dat deze nieuw te bouwen woningen van veel hogere kwaliteit zijn. Aldus wordt besloten.

In oktober 1916 komt De Volkswoning met een plan om ook een derde bouwstroom op gang te brengen. Het doel is om 413 woningen te bouwen. Een zevende nieuw type A4-woning wordt voorgesteld dat groter is dan de voorgaande woningen. Uit de Besluitenlijst van B&W blijkt het college hiermee in te stemmen, maar wel met één significante doorhaling:

3. Het voornemen om eenige grotere woningen te bouwen, bestemd voor groote gezinnen, ~~of welke met meer financiële draagkracht~~

4. Het voornemen om te bouwen eenige

Op 14 juni 1917 stemt de raad in met uiteindelijk 253 te bouwen woningen in plaats van de beoogde 413. Bij de derde bouwstroom is 250 man in dienst en zorgen smalle spoortjes voor de aanlevering van materiaal vanaf Station-Zuid.

In de zomer van 1918 besluit De Volkswoning de vierde bouwstroom uit te stellen, omdat er onvoldoende materiaal voorhanden is en het bouw materiaal enorm duur is. Daardoor ontstaat een ernstig tekort op de exploitatie. Het personeel wordt deels ingezet voor onderhoud, maar voor het grootste gedeelte ontslagen. De werkplaatsen van De Volkswoning worden zelfs verhuurd.

Pas in het najaar van 1919 koopt De Volkswoning van de gemeente 9660 m² grond – oostelijk gelegen van de Pathmossingel tot de Janninksweg en dan volgt de vierde bouwstroom. Al zijn de omstandigheden qua bouw prijzen niet veel beter, de woningnood is zo hoog met 1200 afgewezen woningaanvragen per jaar, dat het gemeentebestuur de knoop doorhakt. Nog in hetzelfde jaar begint de bouw van het voorlopig laatste deel. De 318 te bouwen woningen worden opgeleverd tussen 1920 en 1922. De wijk Pathmos telt in dat laatste jaar 974 woningen. De Vereeniging De Volkswoning markeert de afsluiting van deze fase met het plaatsen van een bij de bouw werkzaamheden gevonden zwerfsteen, die is voorzien van de hiernaast vermelde inscriptie:

Vereeniging De Volkswoning
Pathmos-Janninksbleek
974 woningen
Gebouwd van 1914 tot 1922

Zwerfsteen op de hoek Pathmossingel/Pathmosstraat

1926 - 1928 bouw van de 226 woningen; de “Drentse buurt”

De Drentse buurt is het vijfde en laatste deel van Pathmos en ligt in het noordwesten van de wijk. De naamgeving is een direct gevolg van bewust rijksbeleid. Het Gedenkboek formuleert het ietwat plechtstatig, maar wel duidelijk:

Om te voorzien in de steeds grooter wordende behoefte aan jonge werkkrachten in de textielfabrieken en om te voldoen aan een verzoek van de Regeering om in verband met den nood in de Drentsche Venen, gezinnen over te plaatsen naar centra's, waar deze menschen loonend werk konden verrichten, werd na langdurige voorbereidingen en onderhandelingen tusschen de Regeering, de Gemeente Enschede en eene combinatie van Werkgevers te Enschede, een overeenkomst gesloten, om 200 Drentsche gezinnen over te plaatsen naar deze gemeente.

Een commissie van drie personen bezoekt 375 gezinnen en selecteert er 200; samen goed voor 1938 personen. De Volkswoning bouwt de woningen voor deze groep uit Drenthe onder voor

de corporatie gunstige condities, want de rijksoverheid verstrekt een voorschot tegen een lage rente en de werkgevers uit Enschede stellen 600 gulden per woning beschikbaar in de vorm van een obligatielening. De wijk Pathmos als stedenbouwkundig plan uit 1914 houdt in het noorden op bij de Usselerweg. Dat betekent dat er geen blauwdruk ligt voor deze locatie. En A.H. Op ten Noort werkt al jaren in Utrecht en architect W.K. de Wijs uit Enschede wordt niet betrokken bij de plannen. Het besluit valt de woningen wat soberder en kleiner te bouwen dan voorheen. De plattegrond laat duidelijk zien dat er geen sprake is van verrassende elementen en vormenrijkdom. Het zijn simpele rechttoe- rechtaan-straatjes met in verhouding kleine kavels. Opvallend is ook dat de structuur van maximaal 4 woningen op een rij doorbroken wordt. Er wordt in blokken van soms 8 woningen gebouwd. Tussen november 1926 en september 1928 komen de gezinnen uit de veenkoloniën naar Pathmos. Die arbeidersgezinnen waren in Drenthe nog veel slechtere huizen gewend. Om met de woorden van Willem Wilmink te spreken:

“Nu woonden ze voortaan in huizen, niet meer in een droevige schuur. Zagen kranen, voor 't eerst van hun leven. Het water komt zo uit de muur!”.

Stedenbouwkundige structuur Drentse buurt

Een aantal gevelaanzichten; op de middelste rij een blok van 8 woningen

De matige kwaliteit van deze buurt vormt de hoofdreden waarom in 2004 de Drentse buurt gesloopt wordt.

1945 - 1955 herbouw en herstel beschadigde woningen

Pathmos telt zo'n 1200 woningen, wanneer de Tweede Wereldoorlog uitbreekt. In mei 1945 wordt de balans opgemaakt en vastgesteld dat 175 woningen in deze wijk verwoest zijn en herbouwd moeten worden. Daarnaast zijn vele tientallen woningen in meerdere of mindere

Pathmoswegel-Janninkweg — Gebombardeerd 22-2-'44.

Pathmoswegel-Janninkweg — Opgebouwd en weer bewoond 15-9-'46

Uit het jaarverslag van De Volkswoning 1946

mate beschadigd en is herstel noodzakelijk. De jaarverslagen van De Volkswoning over de jaren '46 t/m '55 maken duidelijk dat in die 10 jaar de wederopbouw het hoofditem is van de corporatie. Het College van Algemene Commissarissen voor de Wederopbouw stellen tonnen beschikbaar voor het herstel en de herbouw van beschadigde woningen.

Bijzonder is dat zoveel mogelijk gestreefd wordt naar een identieke herbouw en herstel van de getroffen panden. Complete blokken van vier worden herbouwd. Anders dan bij de bouw van de Drentse buurt wordt nu wel een beroep gedaan op architect W.K de Wijs en W.K de Wijs jr. Tot in het midden van de jaren vijftig verleent het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting voorschotten om oorlogsschade aan te pakken. Uit de archieven blijkt dat het gemeentebestuur vaak door korte lijntjes met Den Haag vaart weet te zetten achter het daadwerkelijk uitbetalen van toegezegde bedragen aan de corporaties. Het is een ultiem bewijs van een enorme samenwerking op lokaal niveau met een duidelijk doel.

De lijst is betrefft woningen van de bouwvereniging "de Volkswoning" en is daterend van 1 oktober 1946.

Aantal	Adres beschadigd perceel
7	Janninkweg 11-13-15-17-19-21
5	Janninkplein 10-17-18
4	Dr. Boonstrastraat 11-13-15-17
7	Westerstraat 1-3-5-7-9-11-13
5	Westerstraat 15-17-19-21-23
3	Westerstraat 25-27-29
1	v. de Gierstraat 10
8	Westerstraat 1-3-5-7-9-11-13-15
8	Westerstraat 17-19-21-23-25-27-29-31
2	Westerplein 1-2
10	Westerstraat 1-3-5-7-9-11-13-15-17-19
4	Westerweg 11-13-15-17
7	Westerweg 19-21-23-25-27-29-31
3	Bloemendaalstraat 11-13-15
3	Dr. Boonstrastraat 11-13-15
10	Westerstraat 1-3-5-7-9-11-13-15-17-19
4	Westerstraat 21-23-25-27
2	Westerstraat 29-31
2	Westerstraat 33-35
2	Westerstraat 37-39
2	Westerstraat 41-43
2	Westerstraat 45-47
7	Westerstraat 49-51-53-55-57-59-61
3	Westerstraat 63-65-67
3	Westerstraat 69-71-73
4	Westerstraat 75-77-79-81
2	Westerstraat 83-85
2	Westerstraat 87-89

Hiernaast uit het Stadsarchief een fragment van een lijst met beschadigde percelen, waarvan onduidelijk is wat de rode streepjes betekenen en met handgeschreven potloodaantekeningen, die niet meer leesbaar zijn.

1978 - 1984 eerste ingrijpende renovatie

De Volkswoning en later de Woonplaats voeren in de loop van de jaren tal van verbeteringen door. Zo worden o.a. schoorsteenkanalen vernieuwd, elektrische installaties vervangen en een aantal typen woningen krijgt aan de achterzijde een uitbreiding. In 1978 geeft de Dienst Openbare Werken en Volkshuisvesting van de gemeente Enschede een rapport uit onder de titel "Pathmos is waard om te blijven". Met name de cultuurhistorische kwaliteiten, de gevarieerde opzet en mate van detaillering scoren hoog. Toch is de conclusie dat na alle "beperkte renovaties" de wijk toe is aan een grondige opknapbeurt. Volgens een toen gangbare methode is het met de staat van de in totaal 1386 woningen niet geweldig gesteld:

Aantal woningen	Staat van onderhoud	Woningen De Volkswoning
84	goed	
1286	matig	1205
16 *)	slecht	4
Totaal 1386		Totaal 1209

*) Van de 16 slechte woningen zijn 9 als krot erkend. Een krot "is een woning, die ongeschikt is ter bewoning en waarvan de gebreken niet door het treffen van voorzieningen kunnen worden weggenomen." Voorgesteld wordt deze woningen buiten beschouwing te laten.

De conclusie uit het rapport is hieronder integraal overgenomen. Een renovatie is van belang voor Enschede en voor de bewoners van Pathmos onder voorwaarde dat de huren gelijk blijven en het rijk fors bijdraagt in de kosten.

Het rapport is de opmaak naar de ingrijpende renovatie, die vanaf 1984 zijn beslag krijgt. Het

Conclusie

Wanneer Pathmos zou kunnen blijven, zou dit betekenen dat Enschede een wijk blijft bezitten met een grote stedenbouwkundige en architectonische waarde een wijk, waarin de huren betrekkelijk laag zullen kunnen blijven, waar bovendien een grote differentiatie aan woningtypes en woningvormen aanwezig is. Het is een wijk, waarbinnen en aan de rand waarvan een tamelijk volledig voorzieningspakket te vinden is.

Kortom: een wijk voor bewoning door grote groepen van de Enschedese bevolking, een aantrekkelijke wijk, waar het voor klein en groot, jong en oud goed wonen kan zijn.

Het is echter ook een wijk, waar nog wel wat tekortkomingen te signaleren zijn, zowel aan de woning als aan de woonomgeving.

Oplossingen zijn best denkbaar maar zullen kostbaar zijn, temeer ook doordat door het karakter van de wijk grote voorzichtigheid geboden is. De renovatie zal moeten aansluiten bij het ambachtelijke, dat in de wijk overheerst.

Pathmos vraagt dan ook, gezien de grote cultuur-historische waarde, om speciale aandacht.

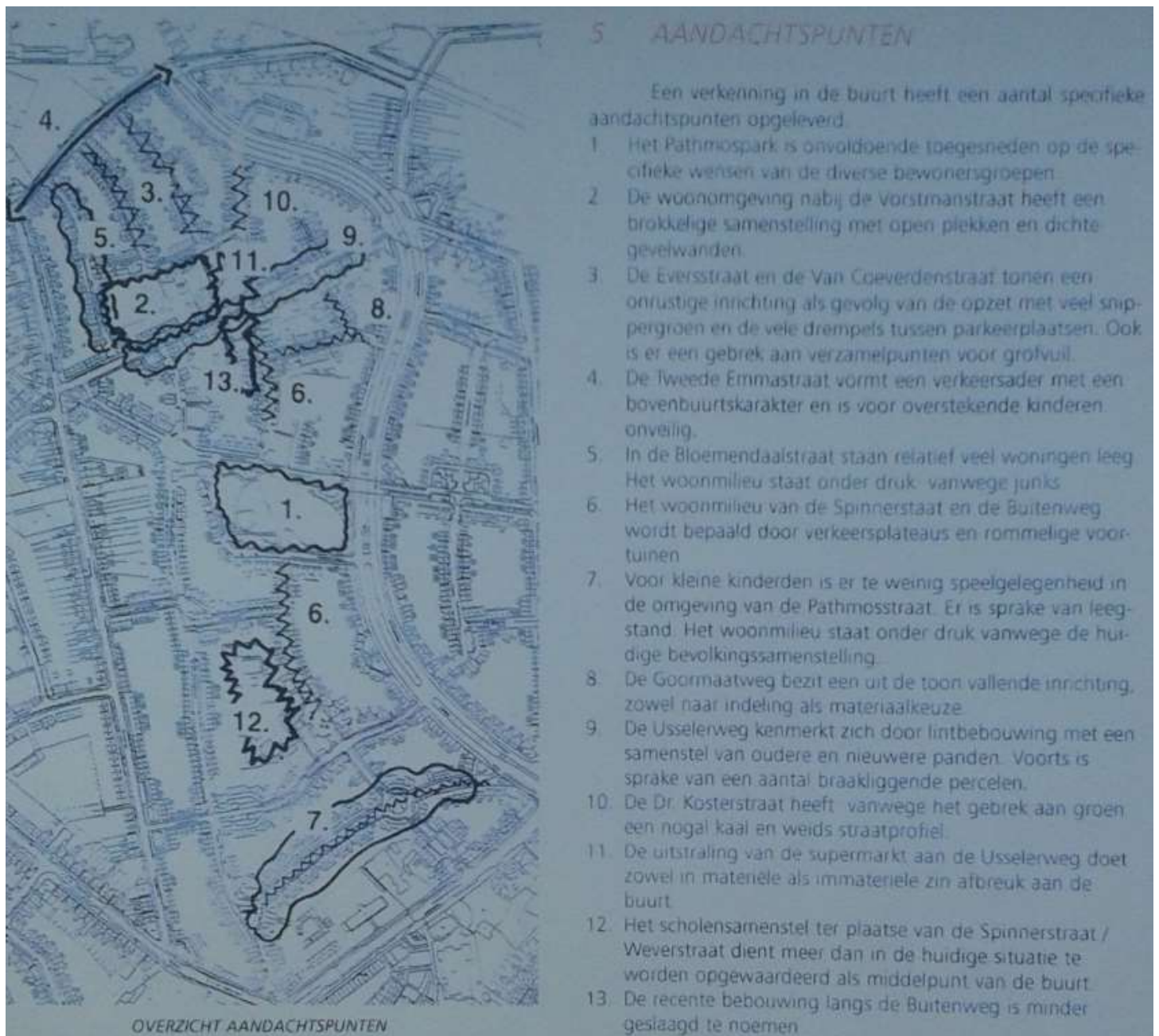
Uitgangspunt voor de renovatie zal moeten zijn, dat de homogene samenstelling van de bevolking niet wordt doorbroken door grote huurverhogingen. Bij de renovatie van de wijk zal een ruime financiële steun van het rijk onontbeerlijk zijn. Een steun die voor Pathmos op zijn plaats is, want PATHMOS IS WAARD TE BLIJVEN!

Renovatieburo A. van Ancum uit Hilversum tekent de wijzigingsvoorstellen en begeleidt het proces. Vooral in de Drentse buurt wordt fors geïnvesteerd. Een miljoeneninvestering, die wel leidt tot een verlenging van de levensduur van de woningen, maar niet tot een oplossing van de problemen in die noordelijk gelegen buurt van Pathmos.

2000 - 2008 sloop Drentse buurt en tweede ingrijpende renovatie

Op Pathmos heeft intussen de verpaupering opnieuw toegeslagen. Nog net in opdracht van De Volkswoning (vanaf 2000 gefuseerd met de Woonplaats) schrijft Kuiper Compagnons uit Rotterdam een nota met als titel "opties voor een duurzame toekomst". De neerwaartse spiraal moet doorbroken worden. Helder schetst Wytze Patijn - rijksbouwmeester rond die tijd en één van de auteurs - wat er dient te gebeuren. Net als in 1978 wordt de stedenbouwkundige opzet geroemd en het belang onderkend van het behoud van de wijk. Na een opsomming van de karakteristieken volgt een overzicht met als aandachtspunten:

Illustratief is dat zich 7 van de 13 aandachtspunten bevinden in de Drentse buurt; een cumulatie van problemen. De Trouw wijt op 18 april 2000 een groot artikel aan Pathmos en met name aan de Drentse buurt, waar sprake is van verloedering, drugs – en alcoholmisbruik. De Trouw geeft de mate van achterstand aan door een aantal harde cijfers te noemen::

“ De komende jaren moet Pathmos 'integraal' worden aangepakt, vinden zowel de gemeente, de corporatie en de bewoners. De kleinste huizen moeten wellicht gesloopt, maar minstens zo belangrijk is minder werkloosheid, minder vervuiling, en een verkleining van de leerachterstand van de schoolkinderen, die gemiddeld anderhalf jaar bij hun leeftijdgenootjes achterlopen. In Pathmos is 61 procent werkloos (in heel Enschede 28 procent) en bestaat 36,4 procent van de huurders uit eenoudergezinnen (in Enschede 12,9 procent).”

In de gemeenteraad van 3 maart 2003 is volledige sloop van de Drentse buurt geen uitgemaakte zaak. Vooral het slopen van de 28 woningen langs de Pathmossingel ligt gevoelig. Na 2 fel bediscussieerde moties stemt de raad uiteindelijk in vanuit de wetenschap dat de Woonplaats meer dan 100 miljoen investeert in de renovatie van de bestaande woningen en volledige nieuwbouw van 230 woningen in de Drentse buurt. De nieuwe woningen langs de singel zullen qua vorm en karakteristiek aansluiten op de bestaande bebouwing. Alle politieke partijen zijn het erover eens dat het Pathmos een karakteristieke en cultuurhistorisch waardevolle wijk is.

Sloop van woningen aan de Dennenweg in 2004

Sloop van de Drentse buurt en herbouw met ruimere woningen heeft prioriteit. De Woonplaats pakt dat proces voortvarend op. Dat is belangrijk, omdat het imago van de wijk Pathmos negatief beïnvloed wordt door met name de Drentse buurt.

Het Plan van Aanpak voor de totale wijk kent de volgende uitgangspunten:

- imago verbeteren van de wijk
- sociale en economische structuur verbeteren
- cultuurhistorische waarden respecteren
- kwalitatieve – en kwantitatieve verbetering van woningen en omgeving

Renovatie en nieuwbouw van woningen, winkels en voorzieningen kosten zo'n 145 miljoen euro. In de openbare ruimte investeren gemeente en corporatie elk 5 miljoen euro. Overigens speelt de Woonplaats na die investering geen specifieke rol in het beheer van die openbare ruimte.

De buurt Nieuw Pathmos komt in de plaats van de Drentse buurt. De renovatie van de bestaande woningen is opgedeeld in 12 fasen tot en met eind 2007. Die renovatie betreft vooral de schil, toepassing van dubbele beglazing, andere vormen van isolatie en complete herinrichtingen van badkamers. In een aantal gevallen wordt van 2 huizen één woning gemaakt.

Bijzonder is dat de bewoners op een goede manier betrokken zijn bij het proces door de oprichting van 6 buurtpanels. Een aantal wensen - niet in het oorspronkelijk plan opgenomen - is gehonoreerd. Zo is er een ontmoetingsruimte in de wijk gekomen, het Eendenparkje teruggekeerd en passend straatmeubilair geplaatst. Het imago van Pathmos is sterk verbeterd. De ingrijpende renovatie leidt – mede door de steun van de Woonplaats – tot een meer gestructureerde organisatiegraad onder de bewoners. Van de 6 buurtpanels functioneren er nog 4, die elk verantwoordelijkheid dragen voor bepaalde activiteiten. Zo organiseert het Eendenparkje het Sinterklaasfeest en een activiteit voor ouderen met Kerst. En de Dikke Steen de jaarlijkse meimarkt. Het buurtpanel RUW (= rondom de Usselerweg) omvat o.a. Nieuw Pathmos en hoort er helemaal bij. Een gezamenlijke activiteit is het organiseren van het jaarlijkse zomerfeest op Pathmos. Op Pathmos functioneert tevens een actieve wijkraad, die 6 x per jaar vergadert. Die bijeenkomsten worden goed bezocht; ook door raadsleden. Niet voor niets luidt de kop van een afsluitend artikel in de Tubantia van 16 mei 2008: “Van schaamte naar trots op de wijk Pathmos”.

2004 - 2015 verkoop van delen van het complex

In november 2004 begint de Woonplaats met de verhuur én verkoop van woningen in Nieuw Pathmos. Vanaf 2005 start ook de bescheiden verkoop van huurhuizen in de rest van Pathmos. In een aantal gevallen – zoals bijvoorbeeld in de Calicotstraat - mag de eerste vijf jaar niets gewijzigd worden aan de voorgevel. Voor verreweg de meeste woningen zijn geen clausules opgenomen in de koopovereenkomst. Dat betekent dat de kans groot is dat op termijn het repeterend effect van de groene voordeuren niet langer de standaard is. De huidige bewoners maken zich daar terecht zorgen over. Op een aantal plekken is al sprake van eigen gemaakte afdakjes boven de voordeur, afwijkende kleuren van deuren en raamkozijnen, rolluiken ed. Dat komt de ruimtelijke kwaliteit niet ten goede.

De kadastrale kaart op de volgende bladzijde geeft de eigendomssituatie aan op het gehanteerde plangebied voor Pathmos op 6 juli 2015. Inmiddels zijn 211 woningen/ opstallen verkocht en niet langer eigendom van de Woonplaats. Dat is inclusief de percelen aan de noordzijde van de Dennenweg en de opstallen aan de Haaksbergerstraat aan de zuidzijde (zie ook blz. 3 en 21). Deze percelen waren nooit eigendom van De Volkswoning en de Woonplaats. Met enige regelmaat staan 1 à 2 huizen op Pathmos te koop. Om strategische redenen is de Woonplaats terughoudend met het in de verkoop zetten van woningen.

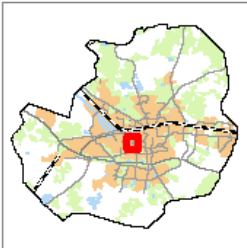

Legenda

De Woonplaats	Begrenzing Pathmos	
Domijn	kadastrale percelen	
Ons Huis	bebouwing	
gemeenteperceel	weglijnen	
particulier		

Formaat A3 Schaal 1:2.600 0 10 20 meter

bronnen: Gem. Enschede (Vastgoedinformatie), Kadaster

eigendom
 Pathmos
 6 juli 2015

Gemeente Enschede
 DV-HSC-Vastgoedinformatie

Hoofdstuk 2 - De betekenis van de wijk Pathmos voor Enschede

Belang van deze wijk voor het oeuvre van architect A.H. Op ten Noort

Jonkheer Anton Helmich Op ten Noort, geboren in 1881, volgt een ingenieursopleiding in Breda en wordt op jonge leeftijd in 1907 directeur van de Dienst Gemeentewerken in

Enschede. Een aantal gemeenteraadsleden fronsst de wenkbrauwen, wanneer ze horen dat hij nog maar 25 jaar oud is. Nog geen 10 jaar blijft hij in Enschede en in die tijd heeft hij als architect en stedenbouwkundige beslist niet stilgezeten. Vanaf de oprichting van de Vereeniging De Volkswoning is hij betrokken bij hun allereerste bouwprojecten. In 1911 is hij degene, die de stedenbouwkundige structuur van de buurt Plein West-Indië ontwerpt met drie typen woningen en een “heusich plein”; heel bijzonder voor een arbeidersbuurt in die tijd. Ook richt hij een aangrenzend park met een lanenstructuur in en is de architect van de West-Indiëschool aan de Bonairestraat. De bouw van die buurt is cruciaal om met die opgedane kennis in 1914 Pathmos te kunnen bouwen. Een belangrijke drijfveer is voor hem zeker een goede en betaalbare huisvesting.

In 1913 schrijft hij een boekje over Enschede met als ondertitel: “eenige gegevens betreffende omvang en betekenis van Enschede in 1913”, waarbij het hoofdzakelijk gaat over woningbouw en stadsuitbreiding. Een kwart van het boekje bestaat uit tabellen en grafieken over de meest uiteenlopende onderwerpen. Het varieert van gegevens over geboorte- en sterftcijfers tot en met het aantal overledenen aan TBC, de hoeveelheid aangesloten woningen aan het drinkwaterbedrijf en jaaroverzichten van het aantal uitgeleende boeken door de Volksbibliotheek. Een apart hoofdstuk wijt hij aan de textielnijverheid met gegevens over gemiddelde daglonen en de verhouding spinnerijen en weverijen. In andere hoofdstukken besteedt hij o.a. aandacht aan het onderwijs in Enschede en het belastingwezen. Zo neemt hij gegevens op over de inning van gemeentelijke hondenbelasting!

Omslag van het boekje over Enschede

Het is verbazingwekkend hoeveel informatie A.H. Op ten Noort geeft over het Enschede van 1913 en hoe goed hij de Enschedese samenleving kent. Die kennis is ook de basis voor zijn handelen. Hij leeft in een tijd van grote veranderingen en vanuit zijn functie heeft hij zich

vooral ingezet voor het geluk en welzijn van de arbeidende klasse. Zijn grootste zorg zit in de effecten van de groei van de bevolking. De woningbouw kan die ontwikkeling niet bijhouden. Rond 1910 is er een onrustbarende woningnood, want er “vond eene dergelijke opstapeling van menschen plaats”. Iedereen “kwam machteloos te staan” om de overbevolking te bestrijden. De in 1907 opgerichte woningcorporatie De Volkswoning bouwt in drie jaar tijd weliswaar 327 woningen, maar de woningnood blijft groot.

Motivering in het voorwoord

Cruciaal voor hem is ook de aanwezigheid van een aantal voorzieningen, zoals scholen, parken, badhuizen ed. Op ten Noort schrijft in zijn boekje uit 1913 uitgebreid over de openbare bibliotheek en leeszaal, de overdekte zweminrichting, de eerste Industrie- en Handelsschool van Nederland in Enschede, het Van Heekbad en de ziekenhuizen die in aanbouw waren. Helemaal enthousiast is hij over het Volkspark, “dat ieder jaar meer een zegen voor den werkman, een lusthof voor elkeen wordt”. In die zin hoort hij typisch bij de elite, die openlijk spreekt over “de verheffing van den arbeider”. Daarbij hoort ook een alcoholverbod in het Volkspark, waarmee hij het van harte eens is. Zijn afkeer voor misbruik van alcohol blijkt ook duidelijk uit de opname in zijn boekje over de activiteiten van het Geheelonthouders Koffiehuis “Het Blauwe Kruis”:

Uitleg over het Geheelonthouders Koffiehuis

Het terugdringen van overmatig alcoholgebruik is in het begin van de 20ste eeuw een belangrijk thema. A.H. Op ten Noort is ervan overtuigd dat betaalbare en goede huisvesting daar een belangrijke bijdrage aan kan leveren. Om die emancipatorische redenen heeft hij speciale belangstelling voor schoolgebouwen. Tussen 1908 en 1916 is hij – of als

hoofdarchitect of als medearchitect – verantwoordelijk voor de bouw van 6 scholen in Enschede. Hieronder twee voorbeelden:

Prinseschool, Prinsestraat 10

Een 10-klassige school, gebouwd in 1913. Ontwerp van A.H. Op ten Noort. Nog steeds in gebruik als basisschool; vanaf 1992 hoogwaardig Tweetalig Onderwijs. Het gebouw is een rijksmonument.

Ambachtschool voor Enschede en omstreken, Boddenkampsingel 80

School voor Voortgezet Onderwijs, gebouwd in 1916. Ontwerp van A.G. Beltman en A.H. Op ten Noort. Nu geen onderwijsfunctie meer. Het gebouw is een gemeentelijk monument.

langrijke plannen in voorbereiding voor den bouw van een groot aantal woningen. De Vereeniging „de Volkswoning” verschaftte zich den eigendom over twee aaneenliggende terreinen in het Z.-W. der Gemeente, te zamen groot pl.m. 18.65 H.A., tegen een gemiddelden prijs van f 1.25 per M². Vermoedelijk zullen hierop een 700-tal woningen kunnen verrijzen. Het is te hopen, dat het dan eenigszins mogelijk zal worden, te voorkomen, dat meerdere gezinnen in één woning moeten leven. Spreekt men menigmaal van woningnood, indien 3 pct. der woningen leeg staat, te Enschede is het leegstaan van één enkele woning een zeldzaamheid, die slechts nu en dan in heeren-huizen en de grootere burgerwoningen wordt waargenomen. Niet dan met de grootste moeite zijn dikwijls gezinnen onder dak gebracht, b.v. indien een woning afbrande en meermalen moest — gelijk ook thans het geval is — het Gemeentebestuur aan verschillende gezinnen in Gemeente-gebouwen tijdelijk onderdak verschaffen.

In zijn boekje kondigt hij de aanstaande bouw van Pathmos al aan, zonder daarbij de naam aan te geven en zijn eigen rol in dat proces. Het is een zakelijke opsomming van de aan te kopen percelen, de M2-prijs en de aantallen te bouwen woningen. Tevens vermeldt hij de noodzaak van de te bouwen wijk.

In zijn oeuvre hanteert A. H. Op ten Noort verrassend veel kwaliteitscriteria, wat tot uitdrukking komt bij de bouw van de buurt Plein West-Indië in 1912, maar vooral treffend is door de grotere schaal op Pathmos in zowel de stedenbouwkundige structuur als in de individuele kwaliteit van de woningen. De verbetering van de positie van de arbeidende klasse staat daarbij voor hem voorop. Zo maakt het woningtype A uit 1907 achter de tekentafel een ware evolutie door. Bij het type A kom je via de voordeur meteen in de kamer. In de buurt Plein West-Indië in 1912 volgt type A2, waarbij je in de gang komt na de voordeur. Het type A3 en A4-woningen op Pathmos zijn handiger ingedeeld en hebben geen mansardekap, maar een rechte kap. Type A4 is net een maatje groter. In de buurt Plein West-Indië krijgt hij voor het eerst de kans als directeur van de Dienst Gemeentewerken om de opzet en inrichting van een buurt helemaal naar zijn hand te zetten. Die ervaringen zijn bepalend voor de lijn, die A.H. Op ten Noort kiest wanneer hij vanaf 1914 daadwerkelijk met Pathmos aan het werk gaat. Bijzonder is dat niet gekozen is voor kleine contingenten woningen, maar meteen een blauwdruk is neergelegd voor een complete wijk, inclusief de noodzakelijk geachte voorzieningen. Voor A.H. Op ten Noort is Pathmos de kroon op het werk in Enschede en wellicht meteen de beste aanbeveling om in Utrecht vanaf 1916 in dezelfde functie aan het werk te gaan!

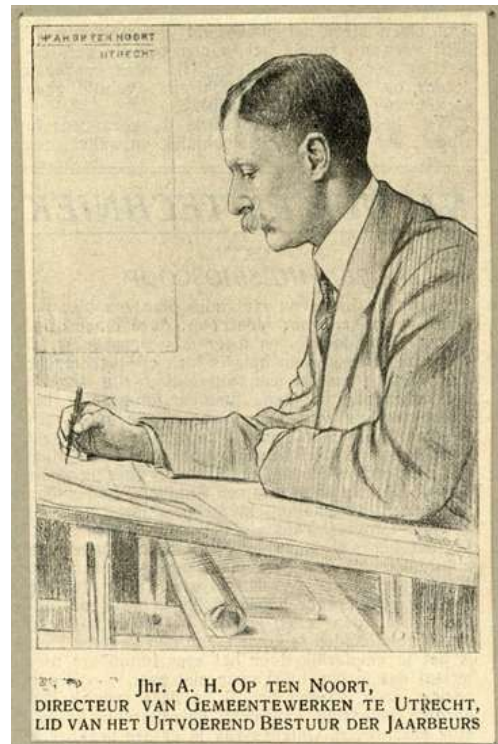
Hoe is het verder gegaan met Jonkheer

Anton Helmich Op ten Noort?

Van 1916 tot en met 1918 is hij directeur van de Dienst Gemeentewerken.

In 1919 richt hij in Utrecht een eigen architectenbureau op, dat nu nog bekend staat onder de naam “Op ten Noort Blijdenstein architecten& adviseurs” in dezelfde stad. In 1928 werkt hij samen met Dirk Roosenburg aan het hoofdkantoor op de Strijp S in Eindhoven.

In 1948 overlijdt hij.

Betekenis van Pathmos voor het DNA van Enschede

Om de betekenis van Pathmos voor Enschede te duiden, wordt dit deel in drie stukken opgeknipt. Het eerste deel gaat in op de periode voor de bouw van Pathmos; het tweede deel behelst de bouw van Pathmos tussen 1914 en 1928 en het derde deel gaat in op de betekenis van Pathmos voor de periode erna.

Vòòr de bouw van Pathmos

Met de Woningwet uit 1901 krijgen gemeenten een eigen taak en verantwoordelijkheid wat betreft de volkshuisvesting. Elke gemeente pakt dat anders op. In Enschede is de oprichting van De Volkswoning een breed gedragen initiatief. In het bestuur participeert de burgemeester en een aantal textielabrikanten. Ook een arbeidersvereniging speelt een belangrijke rol. Er is een gezamenlijk belang goede woningen te bouwen.

Waarom is de buurt Plein West-Indië met 154 woningen - gebouwd tussen 1912 en 1914 - een scharnierpunt in de stadsontwikkeling van Enschede?

- 1- Voor het eerst is er sprake van een duidelijke buurtopzet. Bij eerdere complexen van De Volkswoning is het de bouw van een nieuwe straat of zelfs enkele straten. Nooit eerder is een heldere stedenbouwkundige structuur het uitgangspunt voor een ontwikkeling.
- 2- De opzet van de buurtje is – zeker voor die tijd – ruim te noemen. Dat sluit aan bij de ontwikkeling van de zogenaamde tuindorpen in Nederland. De buurt Plein West-Indië is hier landelijk gezien een vroeg voorbeeld van.
- 3- Het buurtje is niet alleen een verzameling van woonhuizen. Ook de bouw van een school, 2 winkelwoningen en een park maken er onderdeel van uit.
- 4- De bouw is geen eenheidsworst, zoals bij de allereerste bouwprojecten van De Volkswoning. Er is sprake van 3 types woningen, waarvan type C twee verschijningsvormen heeft.
- 5- Het is de eerste buurt in Enschede, die rechtstreeks op de gemeentelijke riolering wordt aangesloten.

Bijzonder is dat de West-Indiëbuurt model staat voor de bouw van de wijk Pathmos. Een wijk van 974 woningen met voorzieningen zoals een school, park, badhuis, speelterreinen ed. Die schaa sprong – het cement is net droog van de 154 woningen in de buurt Plein West-Indië! - laat zien hoe hard Enschede in die tijd groeit!

De bouw van Pathmos tussen 1914 en 1928

Na de buurt Plein West-Indië krijgen A.H. Op ten Noort en W.K. de Wijs de kans om nu een echte wijk te ontwerpen en in te richten. Tuindorpen kenmerken zich door lage eengezinswoningen met soms een voortuin, een eigen achtertuin en een omgeving met veel groen. Het ontbreken van stedelijk vertier zoals kroegen en de sterke nadruk op de gezinswoning als kern van het leven, moesten bijdragen aan de vorming van een fatsoenlijk, burgerlijk karakter. Die definiëring van een tuindorp past helemaal in de opvattingen van het bestuur van De Volkswoning, het gemeentebestuur en A.H. Op ten Noort.

Tuindorp 't Lansink in Hengelo is een goede referentie. In dezelfde tijd gebouwd als Pathmos kent ook Tuindorp 't Lansink een ruime opzet. Toch zijn er twee grote verschillen. Anders dan het tuindorp in Hengelo kent het Pathmos geen gemêleerde bevolkingssamenstelling; het is een echte arbeidersbuurt. In Hengelo wonen arbeiders van Stork naast hoger kantoorpersoneel en directieleden van de firma. Dat komt tot uitdrukking in grotere kavels en veel grotere woningen. Toch zijn de kleine woningen in Hengelo qua oppervlak en inhoudsmaten vergelijkbaar met Pathmos. Het andere verschil is dat in Hengelo de familie Stork zich sterk maakt voor de bouw van Tuindorp 't Lansink en zowel over het soort huizen en de plek, waar de wijk moest komen, wilde beslissen. Wie bepaalt wat waar gebouwd wordt; wie heeft het primaat? Het conflict loopt zo hoog op dat in de gemeenteraad de SDAP tegen de bouw van Tuindorp 't Lansink stemt. De SDAP is van mening dat de bouw van een buurt/ wijk een gemeentelijke taak is.

Deze controverse in Hengelo over de volkshuisvestelijke taak is opgenomen, omdat het juist in Enschede zo totaal anders ging. In Enschede is eendrachtig samengewerkt en verenigen werkgevers, gemeente en arbeiders zich om via De Volkswoning niet alleen goede huizen te bouwen voor arbeiders, maar arbeiders ook te verheffen “tot deugdzaam mensen met een hoge moraal”. Burgemeester Edo J. Bergsma speelt in dat proces ook een vooraanstaande rol. Hij vindt de lange, rechte huizenblokken in Amsterdam een gruwel en heeft in raadsvergaderingen herhaaldelijk aangegeven een sterke voorkeur te hebben voor “kromme straatjes”, omdat dat voor de geluksbeleving van de bewoners belangrijk zou zijn.

Pathmos is op basis van een blauwdruk uit 1914 met een heldere stedenbouwkundige structuur in 4 bouwstromen gebouwd. Elke bouwstroom is in de jaarverslagen van De Volkswoning aangeduid als complex. De laatste en 5de bouwstroom uit de jaren 1926/1928 wijkt sterk af van het Pathmos-concept. Een mogelijke verklaring is dat minder geld beschikbaar was; een andere reden is wellicht dat op voorhand duidelijk was, dat deze woningen betrokken zouden worden door gezinnen uit de Drentse veenkolonien.

Betekenis van Pathmos voor de verdere ontwikkeling van Enschede

Pathmos is de eerste wijk in Enschede, die vanuit een vooraf bepaald stedenbouwkundig plan in een aantal bouwfases groeit naar de 974 woningen in 1922. Dan is de wijk Pathmos af. De Drentse buurt uit 1928 wordt wel gerekend tot Pathmos, maar hoort er feitelijk niet bij. Wellicht komt dat door de oostkant van die buurt met woningen, die langs de Pathmossingel liggen. Die stempel van een wijk met minimaal een school en een park, inclusief een aantal andere voorzieningen krijgt navolging bij de bouw van het Zeggelt, de Laares, het Perik, 't Zwik, de Horstlanden en het Veldkamp. Al deze wijken zijn voor de Tweede Wereldoorlog gebouwd. Toch spreken die wijken minder tot de verbeelding dan de wijk Pathmos. Wat

maakt Pathmos zo bijzonder? Waarom hoort Pathmos zo duidelijk tot het DNA van Enschede? Er is een aantal objectieve argumenten:

- 1- een heldere stedenbouwkundige structuur, die nagenoeg nog intact is
- 2- een grote variatie aan typen woningen; bij elkaar passend en op elkaar afgestemd
- 3- een hoge mate van gaafheid en authenticiteit
- 4- een aantal pareltjes van winkels en woningen met een enorme vormenrijkdom
- 5- de 175 verwoeste woningen uit de Tweede Wereldoorlog zijn zoveel mogelijk identiek weer herbouwd

Het belangrijkste is misschien wel dat het Pathmos zo herkenbaar is. De Pathmossingel doorsnijdt de wijk met aan weerszijden die typische variatie van woningen, winkels en doorkijkjes. Dat maakt dat ook niet-Pathmosbewoners en mensen van buiten Enschede zich een goed beeld kunnen vormen van deze wijk.

Opvallend aan de andere vooroorlogse wijken is een minder heldere structuur en een “brokkeliger beeld”, omdat vooroorlogse huizen elkaar afwisselen met Wederopbouwarchitectuur, huizen uit de 70- en 80-ger jaren en zelfs relatieve nieuwbouw. Daarmee verdwijnt de homogeniteit uit de wijk en heeft zo’n wijk nauwelijks meer een eigen smoel. Veel van die wijken zijn qua naam wel bekend en worden prima ontsloten, maar alleen als je er woont of er moet zijn, leer je zo’n wijk kennen.

Omdat Pathmos door z’n herkenbaarheid op het netvlies staat van veel mensen, geeft die bekendheid ook nog een extra dimensie; in goede en slechte tijden overigens. Want in de jaren voor de sloop van de Drentse buurt was het geen pré om Pathmosser te zijn. Maar ook slecht nieuws is nieuws. Een breed uitgemeten artikel in de Trouw van 18 april 2000 over Pathmos draagt ook bij aan de bekendheid van de wijk, zoals Klarendal in Arnhem of langer geleden de Pijp in Amsterdam. Dat negatieve beeld is volledig gekanteld. Mensen zijn er nu trots op in Pathmos te wonen en Nederlanders als Gert Timmerman, Henk Elsink en Jan Cremer gaan er prat op er vandaan te komen. Opvallend is hoeveel mensen al generaties met veel plezier op Pathmos wonen. Of, zoals een bewoonster zei: “het is hier zo vertrouwd en elke keer weer een feest om terug te komen, zelfs met de fiets uit de stad”.

Pathmos hoort tot het DNA van Enschede en de gemeente beseft met Pathmos een parel in handen te hebben. Om die reden is Pathmos samen met de buurt Plein West-Indië paars ingekleurd op een cultuurhistorische beleidskaart uit oktober 2014 met op de legenda de betekenis van die kleuraanduiding:

“bij ruimtelijke ontwikkelingen zijn de bijzondere kenmerken van de stedenbouwkundige structuur, de bebouwing en de openbare ruimte beschermd”

Uitsnede van de kaart met de 2 paarse vlakken

Hoofdstuk 3 - Stedenbouwkundige waarden

Dit hoofdstuk pretendeert een objectief overzicht te geven welke delen van de wijk behoudenswaardig zijn, los van gebruikersbelangen en/of financiële overwegingen. Het onderzoek richt zich op een zestal elementen, die hieronder in afzonderlijke paragrafen worden uitgewerkt.

De wijk Pathmos bezit na bijna 100 jaar nog steeds een hoge mate van authenticiteit en gaafheid. De wijk is qua verschijningsvorm nog steeds de wijk van het begin van de 20ste eeuw! Voor de conclusies en aanbevelingen is niet alleen dit hoofdstuk van belang. De wijk ontleent ook aan de geschetste ontwikkelingsgeschiedenis en haar rol in de verdere stadsontwikkeling van Enschede een belangrijke cultuurhistorische waarde.

Plangebied

Eerste blauwdruk uit 1914

Huidige plangebied

Opvallend is dat op beide kaarten de oorspronkelijk Drentse buurt niet tot Pathmos wordt gerekend. Toch zal in de volksmond die nieuw gebouwde buurt bij Pathmos blijven horen; de naam “Nieuw Pathmos” zegt wat dat betreft genoeg!

De linkerkaart vertoont langs de randen diepe inhammen, die niet zijn ingetekend met bebouwing. Zowel aan de Haaksbergerstraat, de Dennenweg, de noordzijde en rechts achter de tuinen van de woningen aan de Pathmossingel is dat het geval; een direct gevolg van nog niet verworven gronden of al aanwezige opstallen. Het Thomas Ainsworthpark is minutieus ingericht, compleet met vijver en paden. De positie van de school met andere voorzieningen als tweede kloppend hart van de wijk aan de Spinnerstraat is enkel in blokken aangeduid. De grootte van die open plek verraadt het belang van die plek. Het is denkbaar dat de

planvorming in 1914 nog niet geheel afgerond was. Er bestaat een tekening, waarbij op de plaats van het badhuis een woning voor het schoolhoofd is ingetekend.

Tekening van de school met op de plaats van het badhuis een woning voor het schoolhoofd

Het verlengde van de Sterkerstraat aan de rechterzijde van de Pathmossingel bestaat op de blauwdruk slechts uit een straatwand met een lange rij woningen. In werkelijkheid is daar op de kruising met de Calicotstraat een mooi vormgegeven pleinwand gecreëerd. De stedenbouwkundige structuur van het oorspronkelijk plan is in hoge mate overeind gebleven. Het huidige plangebied volgt de blauwdruk uit 1914 met als toevoeging de later in het noordelijk deel ingevulde open plekken met soms geheel andere bebouwing.

Negen typen woningen

Alle beschikbare literatuur gaat uit van 9 woningtypen met 89 varianten. Toch telt de samensteller van deze notitie 8 woningtypen met in totaal precies de aangegeven 974 woningen. Het voert te ver om alle 89 varianten te vermelden. Het type E-woning bijvoorbeeld is in rijtjes van 3 of 4 gebouwd; soms in een cirkel, soms verspringend en ook wel gekoppeld aan een winkelwoning. Al die varianten zijn stuk voor stuk uitgetekend. Hoewel de huizen qua inhoud in m³ en oppervlak in m² aanmerkelijke verschillen vertonen, is in de beleving sprake van een homogeen geheel. Dat komt, omdat het feitelijk woningen zijn van één verdieping met een dak. De grootste massa bevindt zich op de begane grond. Afhankelijk van het soort woning en de blokvorming zijn er weliswaar kopse gevels, maar die domineren niet het straatbeeld. Eerder geven die juist variatie aan de wijk. Hieronder volgt een overzicht van de typen woningen met een foto en korte omschrijving.

Type A3

Aan de Weverstraat

Het type A3 leent zich goed voor de gebogen straten, omdat het in blokken van 2 gebouwd is. De A-woningen kennen een lange historie. De eerste woningen uit 1907 van De Volkswoning waren enkel en alleen A-woningen. In de buurt Plein West-Indië kwam de A2-woning, waarbij je na de voordeur niet meteen in de woonkamer kwam, maar in een gang. De A3-woning heeft geen mansardekap, maar een rechte kap. Ook in de indeling is het nodige veranderd. Veel van deze woningen hebben een voortuin. Van dit type zijn er op Pathmos 70 gebouwd.

Type A4

Het type A4 is net een maatje groter en lijkt verder precies op de A3-woning. De corporatie wilde grotere huizen voor grote gezinnen en voor huishoudens met meer financiële draagkracht. Het college van B&W schrapte die 2de overweging, daarmee aangevend dat een hoger inkomen geen reden mag zijn voor toewijzing van deze woningen (zie blz. 5). Vanaf 1918 zijn 44 woningen van dit type gebouwd.

Aan de Pathmossingel

Type D

Het type D komt het meest voor op Pathmos; meestal in blokken van 4. Ook dit type kent veel varianten, waaronder de geschakelde woonblokken met een grote poortingang, zoals op de foto hiernaast. Dit type was zo populair dat vanaf de eerste t/m de laatste bouwstroom deze woningen deel uitmaakten van het aanbod. Van de in totaal 974 woningen op Pathmos tot 1922 zijn er 419 gebouwd van het type D.

Aan de Pathmossingel

Type E

Het type E in zijn mooiste vorm is te zien op het Pathmosplein, waar de woningen een perfecte cirkel vormen. Aan het plein bij de Sterkerstraat en Calicotstraat zijn deze woningen gekoppeld aan het type F woningen. Ook die combinatie is geslaagd te noemen. Het type E is redelijk ondervertegenwoordigd op Pathmos. In totaal zijn er slechts 58 woningen gebouwd van dit type.

Aan de Sterkerstraat

Type F

Aan de Weverstraat

Het type F behoort tot de twee kleinste soorten woningen; destijds zeer gewild bij kleinere gezinnen. Het Gedenkboek uit 1932 van De Volkswoning constateert dat “de keuken en de bergplaats te beknopt zijn”. Om die reden wordt begin dertiger jaren een proef gedaan met een uitbouw naar achteren om “dit type te verbeteren en ... in overeenstemming te brengen met thans geldende behoeften”. In totaal zijn er 262 woningen gebouwd van dit type.

Type G

Aan de Spinnerstraat

Het type G behoort tot de twee kleinste soorten woningen. Anders dan het type E zijn deze twee woningen onder één kap niet echt populair geweest. Alleen in de eerste 2 bouwfases tussen 1914 en 1916 is de G-woning gebouwd. In totaal niet meer dan 32 woningen!

Type H

Aan de Pathmossingel

Het type H is een directe variant op de D-woning. Enkele wijzigingen, waaronder het verplaatsen van de trap, maakt het mogelijk de voor- en achterkamer met elkaar te verbinden. Dat maakt deze woning gewild. Van type H zijn er in totaal 67 gebouwd.

Type W

De winkelwoningen liggen op cruciale plekken in de wijk en staan op zichzelf of zijn aan weerszijden gekoppeld aan diverse woningtypen. Niet voor niets maken 8 winkelwoningen deel uit van de lijst van 30 gemeentelijke monumenten. Elk van deze objecten kent een enorme vormenrijkdom. Tussen 1914 en 1916 zijn er 12 opgeleverd. Tussen 1917 en 1922 de overige 10. In totaal zijn 22 winkelwoningen gebouwd.

Winkelwoningen hoek Pathmossingel en Sterkerstraat

Voor alle woningen en winkels is het van belang dat de voorgevels binnen de grenzen van redelijkheid zoveel mogelijk hun oorspronkelijk karakter behouden. Voor hoekpanden telt ook de zijgevel mee, die in het zicht ligt. Een mooi voorbeeld is de laatste woning van het type F in een blok van 4 op de hoek van de Willem de Clercqstraat en de Ververstraat.

Duidelijk is te zien dat de oorspronkelijke raamkozijnen zijn dichtgemetseld als gevolg van een andere indeling. Een oplossing met handhaving van de kozijnen en blinde ramen zou beter gepast hebben en zet het repeterend effect van deuren, stukje muur en raampartijen vanuit de voorgevel door naar de zijgevel. Natuurlijk is op een aantal plekken flink ingeleverd, maar Pathmos ademt nog steeds de sfeer de jaren twintig van de vorige eeuw.

Hoek Willem de Clercqstraat en Ververstraat

Schaal, maat en korrel

De wijk kenmerkt zich door een harmonische ritmiek van verschillende woningblokken, die verrassend goed bij elkaar passen. De negen typen woningen kennen door aanbouw aan andere woningtypen en winkels zelfs 89 varianten, die stuk voor stuk uitgetekend zijn. Sommige blokken zijn iets teruggediept en andere liggen weer pal aan de straat. Daarnaast zijn er binnen hetzelfde type woningen ook nog verschillen in bv. een voorgevel in baksteen of wit gestuct.. Dat maakt de wijk aantrekkelijk. Vanuit elk gezichtspunt op Pathmos is de verscheidenheid zichtbaar zonder je te vervelen.

Verreweg de meeste huizen en ook de school hebben aan de onderkant een duidelijke plint; jammer genoeg zijn de stenen zijmuren ter afgrenzing van de tuinen uit de laatste renovatie zonder plint uitgevoerd. Deuren, ramen en muurdelen wisselen elkaar af. Aan de buitenkant is

zichtbaar welke functies zich waar bevinden. Opvallend is wel dat een aantal zijmuren – zeker bij hoekpanden en aan de randen – qua maatvoering niet passen bij de wijk. De zijmuur tussen de huizenblokken op de foto hiernaast is te lang en past qua ritmiek niet bij de oorspronkelijke structuur van Pathmos.

Zijmuur aan de Bombazijnstraat

Het grootste gebouw op Pathmos is zonder twijfel de school in combinatie met het voormalige badhuis. Dat object past door zijn vormenrijkdom perfect tussen de relatief kleine huizen. Die fijnzinnigheid van schaal, maat en korrel van de buurt komt abrupt tot een einde op de “harde overgangen” naar andere wijken. Aan de Dennenweg is dat duidelijk voelbaar door grotere bouwvolumes in die straat. Ook aan de Pathmossingel vanaf nummer 202 tot aan de Zwedeweg doet de grootschalige bebouwing afbreuk aan het karakter van de singel. In het noordelijk deel van Pathmos zijn in de zestiger en zeventiger jaren huizenblokken neergezet in de Goormandwarsstraat op open plekken als gevolg van oorlogsschade. Daar laat schaal, maat en korrel te wensen over.

Harde overgang op de Pathmossingel met totaal andere volumes

Straatbeeld in de Goormandwarsstraat. Rechts Wederopbouw-panden en links de zeventiger jaren-woningen. Bebouwing midden in de wijk Pathmos

Detaileringsniveau

Voor een arbeidersbuurt is er een ongehoord detaileringsniveau gerealiseerd. Ook die details dragen bij tot een aantrekkelijk leefgebied. Het is van belang die details te inventariseren en in goede staat te houden. Hieronder een overzicht van een aantal details in drietallen:

Het repeterend effect van sierlijke afdakjes boven de voordeuren, poortdoorgangen in allerlei maten, versieringen in het metselwerk en fraai uitgevoerde raamkozijnen geeft Pathmos een onderscheidend profiel. Die vormentaal is overal zichtbaar. Het is dan ook onmiddellijk duidelijk wanneer je buiten Pathmos komt. De herhaling van de twee voordeuren naast elkaar valt wel het meest op. En vrijwel alle deuren zijn groen en in een beperkt aantal uitvoeringen

aanwezig. Dat is een enorme kwaliteit. Wanneer De Woonplaats zich meer terugtrekt en een hoger percentage koopwoningen in de buurt ontstaat, is het maar de vraag of die verschijningsvorm en mate van detaillering overeind blijft. Er zijn al te veel voorbeelden van niet passende afdakjes boven de voordeur, sterk afwijkende nummerbordjes met hier en daar voordeuren en raamkozijnen in een verkeerde kleur.

Inrichting verkeersinfrastructuur en openbare ruimte

De landelijke overheid eist begin 1900 dat gemeenten met meer dan 10.000 inwoners een uitbreidingsplan voorleggen inclusief de verkeersinfrastructuur. Edo J. Bergsma is in hoge mate verantwoordelijk voor het ontwikkelen van een visie, die hij op 21 november 1904 deelt met de raad. Uit het boekje van A.H. Op ten Noort de volgende passage uit die aanbiedingsbrief van het college van B&W:

„Gerekend dat de bevolking van Enschede jaarlijks, gelijk
„in den tegenwoordigen tijd, gemiddeld blijft toenemen met
„1200 zielen en het onmiddellijk om Enschede gelegen ge-
„deelte van Lonneker (bijdragende tot de verkeersdrukte
„te Enschede) met 375 zielen, dan is over 30 jaar de bevol-
„king pl.m. 83000 zielen en moet gerekend worden op eene
„bevolking van 100000 inwoners over ongeveer 40 jaar.
„Voor zoover thans te voorzien is (gouverner c'est prévoir)
„moet bij het plan van uitbreiding dus rekening gehouden
„worden met de behoeften van eene stad van minstens
„100000 inwoners, en wel:

Uit Eenige gegevens betreffende omvang en beteekenis van Enschede in 1913

Vanuit een verwachte groei naar 100.000 inwoners in 1944 geeft de burgemeester aan dat iedere stad behoefte heeft aan “ruime verbindingen tussen de oude stad en de buitenstad, de voorsteden en de omliggende gemeenten”. A.H. Op ten Noort krijgt als directeur van de

„Eene behoefte, welke zich in iedere groote stad open-
„baart, is die aan een rondweg, eene ringvormige straat of
„centuurbaan, die op eenigen afstand van de binnenstad
„een breeden verkeersweg vormt, welke de straalsgewijze,
„uit de binnenstad naar andere plaatsen loopende wegen
„onderling verbindt en aan hooge verkeers-eischen moet
„kunnen beantwoorden.
„Deze rondweg bestaat hier ter stede gedeeltelijk, is echter
„bijna overal te smal en ontbreekt geheel aan de Oost- en
„Zuidzijde of ligt daar op een gebied waar het Gemeente-
„bestuur van Enschede zijn invloed niet kan laten gelden.

Uit Eenige gegevens betreffende omvang en beteekenis van Enschede in 1913

Dienst Gemeentewerken de opdracht om op een kaart – zoveel mogelijk uitgaande van bestaande straten – een ringwegenstructuur voor Enschede te ontwerpen. Deze tekening bevindt zich in het Stadsarchief van de gemeente Enschede. Duidelijk is op deze kaart uit

1914 aan de Zuidwestzijde de S-contour van de Pathmossingel te zien. Deze ringweg loopt bewust dwars door de wijk. De Haaksbergerstraat is het voorbeeld van een radiaal, die vanuit het centrum naar buiten gaat en daarbij de Pathmossingel kruist. Op wijkniveau ondersteunen de volgende straten de Noord/Zuid-richting van de Pathmossingel:

- de Dennenweg
- de W. de Clercqstr, Bombazijnstr. en Ruwerstraat
- de Janninksweg.

Kaart uit 1914, getekend door A.H. Op ten Noort

De Pathmossingel heeft een mooi profiel met gescheiden rijbanen en een tamelijk brede middenberm met bomen. Wel is er sprake van een stevige verkeersintensiteit en de 50 kilometer-snelheid is aan de hoge kant. Binnen het ontwerp is verder gekozen voor kromlopende straatjes, pleinen en pleintjes, die de wijk een besloten karakter geven; een kernkwaliteit, die ook zo door bewoners wordt ervaren. Het meest opvallend verschil met foto's van vroeger is de hoeveelheid geparkeerde auto's in het straatbeeld. In 2006 constateert Arcadis al dat de gewenste parkeernorm i.v.m. de haalbaarheid van de plannen van 1.2 verlaagd moest worden naar 1.0. in de wijk. De ondergrondse parkeervoorziening aan de Usselerweg is een uitkomst, maar op termijn beslist niet voldoende.

Bij de renovatie van 2000 – 2008 is voor 10 miljoen euro geïnvesteerd in de openbare ruimte. Dat is te zien in de straatverlichting, de bestrating met parkeervakken op een subtiele wijze, de aanleg van kleine speeltuinen op een aantal plekken, het plaatsen van uniforme lage hekjes bij bewoners met een voortuin en de inrichting van het Thomas Ainsworthpark

Thomas Ainsworthpark circa 1932

Thomas Ainsworthpark in juni 2015

Het park is op de oorspronkelijke blauwdruk heel minutieus ingericht. Onduidelijk is of het werkelijk ook zo is uitgevoerd. In de zestiger jaren is de vijverpartij volledig gedempt. Op een

luchtfoto van vlak voor de renovatie is duidelijk te zien dat het water ontbreekt. De waterpartij is inmiddels hersteld. Het park is als groenvoorziening heel belangrijk, maar qua inrichting niet monumentaal. De straatzijde maakt – met uitzondering van de kleine voortuintjes en solitaire bomen – een vrij stenige indruk. Verrassend is hoeveel kwaliteit aan groen aanwezig is in de achtertuinen tussen de huizen, waaronder een aantal zeer grote

Luchtfoto uit 2006

bomen. Ook de inrichting van de tuinen hoorde lang tot het domein van De Volkswoning. Zo zorgde de corporatie voor een afscheiding langs de paden om de woningen aan de achterzijde te bereiken. Oudere huurders vertellen dat de huur in vroeger tijden maandelijks geïnd werd; niet via de voordeur, maar juist achterom om minder op te vallen. Daarbij werden huurders ook aangesproken op tuinen, die er niet netjes bij lagen. A.H. Op ten Noort vond het belangrijk dat elke woning een behoorlijke tuin had. In zijn boekje uit 1913 schrijft hij het volgende:

gas- en waterleiding. De perceelen zijn van 21 tot 30 M. diep, naar gelang van het terrein, gewoonlijk ongeveer 25 M., terwijl de woningen zelve, behalve den bijbouw, eene diepte hebben van 10 M. bij eene breedte van 4¹/₂ M. Er is dus grond vrijgelaten voor tuin en voor enkele liefhebberijen naar des werkmans hart, waaronder hier ter stede het houden van hoenders niet de laatste plaats inneemt.

Uit: "Eenige gegevens betreffende omvang en beteekenis van Enschede in 1913"

In de eerste helft van de 20ste eeuw gebruiken veel Pathmossers de tuin voor het kweken van

groente en fruit en het houden van pluimvee. Precies zoals A.H. Op ten Noort aangeeft, is het houden van kippen heel populair. De corporatie ergert zich aan de bouwsels in de tuinen en besluit om die wildgroei aan te pakken. Het Gedenkboek uit 1932 vermeldt daarover het volgende:

Teneinde te voldoen aan het verlangen van de huurders tot het mogen houden van pluimvee en om te voorkomen, dat allerlei getimmerten door huurders zelve daarvoor achter de huizen worden geplaatst, is het Bestuur er toe overgegaan de verstrekking van doelmatige kippenhokken zelf ter hand te nemen. Deze hokken worden tegen matigen huurprijs aan de huurders in gebruik gegeven.

Uit het Gedenkboek van 1932 over het verstrekken van “doelmatige kippenhokken”

Door de uitbouwen aan de achterkant en het plaatsen van schuren en schuurtjes is die open structuur feitelijk verdwenen. De plaatsing van vrij hoge schuttingen - zeker belangrijk in het kader van de privacy - doet de rest. De onderstaande 2 foto's illustreren deze constatering.

Foto's vanuit de Calicotstraat in de richting van de Janninksweg

Het pad op de linkerfoto met de houten paaltjes is hetzelfde pad als op de rechterfoto. De hoge schuttingen en grotere schuren ontnemen het zicht volledig. Dat wil niet zeggen dat een terugkeer naar de oude situatie wenselijk is. Met uitzondering van een aantal monumentale bomen heeft de inrichting van die achtertuinten geen monumentale waarde.

Ensemblewaarde

Afsluitend kan aan het eind van dit hoofdstuk gezegd worden dat de wijk Pathmos een heel herkenbare en karakteristieke buurt met een geheel eigen profiel. Het is onmiddellijk duidelijk, wanneer je niet meer in Pathmos bent. Dat heeft te maken met de ritmiek van de

door elkaar geplaatste typen woningen in blokken van 2, 3 en 4, de redelijk uniforme schaal en maatvoering, de vormgeving van de winkels, de inrichting van de openbare ruimte, voorzieningen zoals de school en de bijzondere detaillering. De buurt ademt nog de sfeer uit het begin van de 20ste eeuw en dat heeft zeker te maken met de hoge mate van gaafheid. Op de een of andere manier is deze arbeiderswijk goed geconserveerd gebleven na bijna een eeuw wonen; mede door de identieke herbouw van 175 verwoeste huizen na de oorlog en het herstel van tientallen woningen. En voorbeelden te over van families, die al generaties lang op Pathmos wonen.

Het slotwoord in de 25-jarige jubileumuitgave van de corporatie in 1932 luidt als volgt:

Met voldoening meenen wij te mogen constateeren, dat door het werk van de Vereeniging „De Volkswoning” de verbetering van de volkshuisvesting in de Gemeente Enschede een belangrijke stap vooruit werd gebracht en de troosteloze arbeiderswijken werden vervangen door aangename wooncomplexen, waar licht en lucht, groen en bloemen medewerken tot verheffing van de bewoners en verhooging van hun levensgenot.

Wat hierboven staat, is nog steeds waar. Zoveel jaar na het rentmeesterschap van De Volkswoning neemt de Woonplaats met eenzelfde gevoel van verantwoordelijkheid die taak over en is Pathmos na een eeuw nog springlevend.

Er is sprake van een hoge ensemblewaarde, Dat betekent dat zorgvuldig met het complex als totaal en vooral met de voorgevels moet worden omgegaan; idem voor de zijkanten van de hoekpanden. Zeker nu ook woningen verkocht worden, is het van belang goede afspraken te maken om dat geheel eigen karakter van deze wijk overeind te houden. De achterzijde van de woningen is minder van belang. Vanaf de dertiger jaren is al begonnen met het uitbouwen van woningen en het veranderen van de indeling van de verschillende typen woningen. Dat is een continu proces tot en met 2008. Qua achterzijde en indeling van de huizen is eveneens sprake van indifferente waarden.

Hoofdstuk 4 - De waardebeoordeling van de woningen

Monumenten in Pathmos

In september 2004 is een dertigtal panden aangewezen tot gemeentelijk monument, waaronder de school en het voormalige badhuis. In datzelfde jaar start een procedure tot aanwijzing van Beschermd Stadsgezicht met als motivering:

“Het tuinstedelijk ensemble Pathmos heeft grote waarde door zijn stedenbouwkundige structuur (gebogen stratenpatronen, korte zichtlijnen en verspringende straatwanden) en bijbehorende bebouwing. Daarnaast heeft de wijk een vrij hoge mate van gaafheid.”

Die procedure tot Beschermd Stadsgezicht is uiteindelijk niet voortgezet. De dertig gemeentelijke monumenten worden in dit hoofdstuk niet meegenomen, omdat de bescherming van deze panden door hun status al zeker gesteld is.

Luchtfoto met aangewezen monumenten op Pathmos

Van boven naar beneden gaat het om de volgende adressen:

- 2 Winkelwoningen op de hoek Pathmossingel en Sterkerstraat
- School en vml. badhuis op de hoek Spinnerstraat en Weverstraat
- 2 Winkelwoningen aan de Spinnerstraat
- 2 Winkelwoningen met aansluitend 2 woningen op de hoek Pathmossingel en Janninksweg
- 12 Woningen van het type E aan het Pathmosplein, waarvan nummer 5 van binnen nog helemaal authentiek is
- 2 Winkelwoningen met aansluitend 6 woningen van het type D aan de Haaksbergerstraat

Overigens is het duo W.K. de Wijs en A.H. Op ten Noort ook in Dokkum succesvol geweest! In 1997 volgt in Dokkum de aanwijzing van een complex van 43 arbeiderswoningen uit 1920 tot rijksmonument met in de inleiding o.a. de volgende passage:

“De bouwtekeningen zijn gesigineerd door W.K. de Wijs, architect te Enschede en gedateerd October 1919. De woningen werden gerealiseerd in 1921 in een baksteenarchitectuur die

beïnvloed is door het expressionisme. W.K. de Wijs kon putten uit eerdere ontwerpen voor de wijk Pathmos in Enschede (1914-1928), die hij had ontworpen in samenwerking met de directeur van gemeentewerken A.H. op ten Noort, en waar exact hetzelfde type woningen voorkomt. Evenals in Enschede zijn in Dokkum hoofdtypen geleverd, waarop desgewenst kon worden gevarieerd.”

Foto van een echte Pathmos-woning, maar dan in een serie van 3 blokken van 4 woningen aan het Bonifaciusplein in Dokkum

Waardering van de woningen

In hoofdstuk 3 wordt duidelijk dat de gevels, die aan straat liggen (alle voorgevels en zijgevels van hoekpanden) een hoge monumentale waarde bezitten om verschillende redenen. Met de kanttekening dat in de (zij)gevels van hoekpanden soms behoorlijke wijzigingen zijn aangebracht, die deels op termijn ongedaan kunnen worden gemaakt. En het gaat uiteraard niet alleen om woningen, maar ook om winkels en andere gebouwde voorzieningen. De wijk Pathmos bestaat uit blokken van 2, 3 of 4 woningen. Ook de zijgevels tussen de blokken met de meestal nauwe gangen verdienen het predicaat hoge monumentale waarde.

Uitgaande van de 9 typen woningen kan op basis van een standaard vooraanzicht en zijaanzicht die monumentale waarde vastgelegd worden. Die gevels verdienen bescherming; idem voor de winkelwoningen op basis van de tekeningen. Dat betekent praktisch gezien dat de gevels zoveel mogelijk onveranderd blijven en er voorschriften komen welke RAL-kleuren gebruikt mogen worden, welk type voordeur is voorgeschreven, de vormgeving van het afdakje boven de voordeur enz.

De woningbouwvereniging De Woonplaats heeft de wijk Pathmos goed onderhouden. Er is geen sprake van achterstallig onderhoud. Bij de inventarisatie zijn ook geen ernstige scheuren ontdekt in het metselwerk of panden, waar het voegwerk ernstig te wensen overlaat. De ingrijpende renovatie – in 2008 afgesloten – doet geen afbreuk aan het monumentale karakter van de wijk en verlengt structureel de levensduur van de woningen.

Het is niet alles goud wat er blinkt. Gezien alle uitbreidingen van keukens, bergingen ed. aan de achterzijde bij renovaties vanaf de dertiger jaren tot en met 2008 is hier sprake van indifferente monumentale waarden. En daarmee ook impliciet de binnenzijde van de woningen vanwege voortdurende wijzigingen in de indeling van de ruimte. Wijzigingen in de toekomst aan achtergevels en indeling blijven mogelijk om de woningen te verbeteren.

Overzicht van de woningen in een matrix

De onderstaande matrix is voor wat betreft de eerste 4 kolommen een overname van gegevens uit de latere jaarverslagen van De Volkswoning. Deze inventarisatie bevat alle woningen, die gebouwd zijn door De Volkswoning, inclusief de winkels. Door de herbouw van 175 verwoeste panden en het herstel van tientallen beschadigde woningen na de oorlog sluit het aantal tot in de zestiger jaren nog steeds op 974 woningen. De blauwdruk uit 1914 (zie blz. 3) met het eerste ontwerp staat nog vrijwel geheel overeen. Aan de Haaksbergerstraat en Usselerweg zijn enkele oorspronkelijke woningen en winkels gesloopt. In Pathmos staan overigens meer woningen, omdat bv. aan de Dennenweg en Usselerweg al huizen stonden, voordat Pathmos gebouwd werd. Onder deze matrix een aantal relevante opmerkingen.

Complex, ligging, Aantal won.	Bouwfasen	Betrokken straten	Huisnummers en totaal	Monumenten 1)	Verkocht	Te koop
Complex III Zuidelijk 159 won, incl 6 winkels	'14-'15	Haaksbergerstr. 2) Dennenweg 3) W. de Clercqstr Pathmosstr Pathmosplein Spinnersplein	394-408 en 456-466 14 2-62 31 1-55 en 2-26 41 1-47 en 2-50 49 1-12 12 1-12 12	8 12		
Complex III Westelijk en Zuidoostelijk 244 won, incl 6 winkels	'15-'17	Haaksbergerstr. Pathmossingel 4) Pathmosstraat Weverstraat Spinnerstraat W. de Clercqstr. Ververstr. Dennenweg	374-392 10 1,3 en 5 3 52-76 en 49-59 19 1-25, 35-47 en 2-64 52 2-44,1-3 en 33-49 33 28,70 -74 en 57-131 60 1-23,19A, 2-34, 30A 29 64-138 38	2		
Complex III Noordelijk 150 won, incl 2 winkels	'17-'18	Sterkerstraat Ruwerstraat Dennenweg Bombazijnstraat Ververstraat Usselerplein Usselerweg 5) Buitenweg Drukkerstraat	1-37 en 2-28 33 1-25 en 2-4 15 178-186 5 1-33 en 2-28 31 25-43 10 1-4 4 79-95 9 19-49 en 20-32 23 1-20 en 11A 20			

Complex III	'18-'20	Janninksweg	79-97	10			
Oostelijk		Drukkerstraat	21-26	6			
103 won, incl		Spinnerstraat	46-58	7			
3 winkels		Sterkerstraat	39-81 en 30-56	36			
		Calicotstraat	42-44 en 45-47	4			
		Pathmossingel	80-134 en 79-101	40	2		
Complex IV	'20-'21	Janninksweg	129-133 en 165-167	5			
Oostelijk		Janninksplein	15-18	4			
21 woningen		Pathmossingel	160-170	6			
		Keperstraat	2-12	6			
Complex IV	'21-'22	Pathmossingel	7-77, 103-137, 6-42 en 136-158	85	3		
Noordelijk en Westelijk		Snelspoelstraat	1-3 en 2-16	10			
176 won, incl		Usselerweg	1-9	5			
3 winkels		Goormaatweg 6)	9-13	3			
		Calicotstraat	2-40 en 17-43	34			
		Janninksweg	1-77	39	1		
Complex IV	'22-'23	Pathmossingel	44-78	18			
Oostelijk		Calicotstraat	1-15	8			
26 woningen							
Complex V	'21-'22	Usselerweg	8-20 en 15-19	10			
Noordelijk		Dr. Kosterstraat	1-25	13			
39 woningen		Pathmossingel	175-177 en 230-250	13			
		2 ^{de} Emmastraat 7)	43-47	3			
Complex V	'22-'23	Usselerweg	2-6	3			
Noordelijk		Dr. Eekmanstraat	1-19 en 2-24	22			
56 won, incl		Pathmossingel	139-173 en 204-228	31			
2 winkels							

- 1) Deze matrix bevat 28 monumenten. In werkelijkheid zijn er 30 monumenten. Badhuis en school zijn wel monument, maar staan niet op de lijst van 974 woningen
- 2) De Haaksbergerstraat mist op de hoek met de Pathmossingel de oorspronkelijke 2 winkels en woning. Opmerking over 10 huizen in de Goormaatweg, waarvan slechts 3 van De Volkswoning/ Woonplaats vanaf de start van de bouw
- 3) De Dennenweg kent slechts één zijde, die tot Pathmos hoort. En aan die zijde staan deels huizen uit een vroegere bouwperiodes en latere periodes. Usselerweg; van de 27 woningen op deze lijst staan er nu nog slechts 18 overeind; rest is naderhand gebouwd
- 4) De Pathmossingel is in verschillende fasen gebouwd; afhankelijk van bouwvorderingen links of rechts van de singel
- 5) De Usselerweg kende na voltooiing 27 huisnummers; inmiddels zijn er nog 18 oorspronkelijke huizen over
- 6) De Goormaatweg kent 10 huisnummers, waarvan 3 in een blokje van type F-woning. De overige 7 adressen zijn uit verschillende bouwperiodes
- 7) In de 2de Emmastraat is al in de jaren zestig besloten het huis op nummer 19 niet te herbouwen
- 8) Rest nog de opmerking dat in de oorspronkelijke blauwdruk de Goormaatdwarsweg wel ingetekend was, maar zonder naam en zonder bouwvlakken. Deze straat is in de 60-er en 70-er jaren voorzien van een aantal woningen

Op bladzijde 21 staat de oude kaart uit 1914 naast het huidige plangebied. Het verschil zit vooral in het noordelijk deel. Daar is geleidelijk een mengvorm ontstaan van oorspronkelijke Pathmos-woningen met woningen uit de Wederopbouwperiode tot en met nieuwe – en qua volume veel grotere – gebouwen/appartementen, die een duidelijke relatie hebben met Nieuw Pathmos als vervanger van de Drentse Buurt. Feit is dat de oorspronkelijke bebouwing het meest zuiver zichtbaar is vanaf het Usselerplein in het noordwesten in een rechte lijn oostwaarts. Dat komt overeen met de eerste blauwdruk. De kwaliteiten van dat deel zijn beschreven in hoofdstuk 3.

Conclusies en aanbevelingen

De wijk Pathmos is een bijzonder karakteristieke buurt. De status van Beschermd Stadsgezicht zou niet misstaan hebben. Er zijn wijken in Nederland van mindere kwaliteit, die wel beschermd zijn! Wel is in september 2004 - relatief laat - een aantal pareltjes aangewezen tot gemeentelijk monument. In totaal gaat het om 30 objecten, waaronder de school.

Deze studie vormt de onderlegger voor het verantwoord borgen van de cultuurhistorische waarden in het nieuwe bestemmingsplan. Dat betekent overigens niet dat er voortaan een stolp over de wijk ligt en er niets meer mag veranderen. Integendeel! Ook woningen met een vorm van bescherming dienen zich aan te passen aan de eisen van de tijd. Die ruimte moet er altijd blijven

Hieronder een overzicht van de 10 belangrijkste conclusies, zowel materieel als immaterieel. In de aanbevelingen een aantal voorzetten, die elk voor zich een versterking betekenen voor de wijk Pathmos.

Conclusies

- 1- Een belangrijke cultuurhistorische waarde van de wijk Pathmos is dat het de eerste grootschalig opgezette wijk is in Enschede en daarmee richtinggevend voor de structuur van andere vooroorlogse wijken.
- 2- Een andere cultuurhistorische waarde is dat de bouw van de wijk Pathmos een bijzondere uitdrukking is van voor die tijd vooruitstrevende ideeën vanuit de toen heersende gedachte dat arbeiders gebaat zijn bij goede huisvesting.
- 3- Architectuurhistorische waarden zijn dat met name de stedenbouwkundige structuur van de wijk Pathmos van belang is als voorbeeld van vroeg werk uit het oeuvre van A.H. Op ten Noort; voor W.K de Wijs als de architect van de woningen.
- 4- Binnen de landelijk gehanteerde waarderingscriteria is op basis van de conclusies 1 t/m 3 sprake van een hoge waardering voor het totale complex en daarmee ook een hoge ensemblewaarde. Het complex dient als geheel beschouwd te worden en is van belang vanwege de wijze van verkaveling, inrichting, huizen en voorzieningen.
- 5- Er is een hoge mate van gaafheid en het exterieur is goed geconserveerd; de wijk ademt nog de sfeer uit het begin van de 20ste eeuw. Het complex is van belang als authentieke arbeiderswijk in de vorm van een tuindorp. Dat betekent dat zorgvuldig met de voorgevels moet worden omgegaan; idem voor de zijkanten van de hoekpanden. Inventarisatie daarvan kan per type woningen opgesteld worden. Zeker nu ook woningen verkocht worden, is het noodzakelijk afspraken te maken over kleurstelling, materialisatie bij vervanging, soort voordeur, wel/ niet rolluiken en hoe om te gaan met het duurzamer maken van de woningen ed. Daarover moeten bindende afspraken worden gemaakt tussen de Woonplaats, gemeente en nadrukkelijk in samenwerking met bewoners/ eigenaren. Wanneer een huis op Pathmos verkocht wordt, moeten die overeengekomen afspraken in een clause bij de koopovereenkomst worden opgenomen.
- 6- Minstens zo belangrijk is om vast te leggen dat er sprake is van indifferente waarden aan de achterzijde van de woningen en dat daar ruimte is voor eigen invullingen. Een kader daarvoor dient te worden opgesteld, passend binnen de reguliere wetgeving. De indeling van winkels en woningen is vanaf de dertiger jaren herhaaldelijk aangepast en daarmee ook het oorspronkelijk interieur, zodat ook hier sprake is van indifferente waarden.
- 7- Het is de moeite waard om in navolging van andere gemeenten te onderzoeken in hoeverre de kleinste woningen op Pathmos - de woningtypen F en G - per tweetal

structureel omgebouwd kunnen worden tot één woning. In een aantal straten heeft de Woonplaats dat op bescheiden wijze al gedaan. Het samenvoegen van woningen leidt tot minder leegstand op termijn, een meer gemêleerde bevolking en tot minder parkeerdruk.

- 8- Gezien de conclusies 5 t/m 7 is het van belang dat de bewoners van de wijk Pathmos - bestaande uit zowel huurders als eigenaren - een commissie samenstellen, die de belangen van de bewoners behartigt.
- 9- Het is niet verstandig en niet nodig om meer objecten op Pathmos de formele status van monument te geven. De huidige 30 panden zijn terecht gewaardeerd tot gemeentelijk monument. Een volgende selectie is altijd arbitrair. Beter is het de cultuurhistorie van Pathmos te borgen in het nieuwe bestemmingsplan.
- 10- Speciale aandacht vraagt de Pathmossingel. Die straat is bepalend voor de herkenning van de wijk. Gelukkig heeft die straat vrijwel overal dezelfde schaal, maat en korrel. De nieuwbouw van Pathmos sluit verrassend goed aan op de typologie van Pathmos. Een ernstige omissie is dat vanaf de Zwedeweg richting centrum drie wezensvreemde gebouwen staan. Op termijn moet die straatwand meer in lijn met het karakter van Pathmos gebracht worden .

Aanbevelingen

- 1- Het verdient aanbeveling in de bewonerscommissie, die de belangen behartigt van de wijk, een goede mix na te streven van huurders en kopers. Naarmate meer verkocht wordt, zou reglementair vastgelegd moeten worden wat dat betekent voor de verhouding van huurders en kopers.
- 2- Het verdient aanbeveling dat de Woonplaats met een duidelijk plan aangeeft hoe zij zich gefaseerd in een aantal jaren uit de wijk wil terugtrekken. Dat is van groot belang richting de huidige bewoners, maar ook voor potentiële kopers.
- 3- Het verdient aanbeveling dat de Woonplaats de bereidheid toont om - ook na overdracht van een deel van haar bezit - nieuwe eigenaren een aanbod te doen tegen een redelijk bedrag het gangbare onderhoud aan de woning te plegen. Daarmee ontstaat een betere garantie op een uniforme kwaliteit van onderhoud.
- 4- Het verdient aanbeveling het merk Pathmos beter te promoten. Pathmos is bijzonder en de moeite waard. Bezoekers/ toeristen aan Enschede moeten de weg vinden naar deze wijk. De weg vanuit het centrum naar Roombeek is snel gemaakt; nu Pathmos nog.
- 5- Het verdient aanbeveling om de van binnen volledig authentieke woning aan het Pathmosplein 5 – opgeleverd in de zomer van 1915 - op termijn te bestemmen tot museumwoning. Die woning geeft de mogelijkheid het leven van een arbeidersgezin van een eeuw geleden te beleven, volledig ingericht anno 1915. Gekoppeld aan een fabrieksbezoek, het badhuis en de school een unieke mogelijkheid van een stukje belevingsgeschiedenis.
- 6- Het verdient aanbeveling om het Thomas Ainsworthpark meer tot een plek te maken voor sport, theater, muziek en evenementen; niet alleen voor Pathmosers zelf, maar ook voor mensen daarbuiten.
- 7- Het verdient aanbeveling om een informele informatie-avond te houden voor de bewoners van de wijk Pathmos over het borgen van de cultuurhistorische waarden.

